

پیشگفتار

تاریخ دگرگونیها و تحولات تئوریهای علمی در زمینه‌های علوم اجتماعی، علوم رفتاری و پزشکی نشان می‌دهد که بسیاری از تئوریها در این زمینه‌ها در فرایند یک بحران اجتماعی، اقتصادی و یا سیاسی مهم و در راستای تبیین مسائل اجتماعی و روانی مربوط به آن توسعه یافته است. به جرأت می‌توان گفت که بسیاری از روشهای جدید در این زمینه‌ها اساساً در واکنش به یک بحران یا شرایط نامتعارف روش‌شناختی و به‌منظور تعدیل یا تصحیح این شرایط ابداع شده است. فراتحلیل یا روشهای کمی ترکیب نتایج پژوهشهای انجام‌شده در حقیقت زائیده یک بحران روش‌شناختی در علوم رفتاری، علوم اجتماعی و پزشکی، و واکنشی نسبت به شرایط نومیدکننده روش‌شناختی و تأمین نیاز بنیادی آن در این گونه پژوهشها در نیمه دوم قرن بیستم است.

تردید نیست که هر زمان از روش پژوهش علمی در حیطه ویژه‌ای از دانش بشری سخن به میان می‌آید ذهن هر پژوهنده‌ای در آغاز متوجه اندیشیدن به شیوه علمی می‌شود. از لحاظ فلسفی مقصود از روش، مجموعه ابزارها و تدابیری است که وصول به هدف نهایی و مطلوب را آسان می‌سازد و مقصود از روش علمی، همه راههایی است که پژوهنده را از خطر محفوظ بدارد و رسیدن به حقیقت را برای وی امکان‌پذیر سازد. کتاب حاضر نیز به عنوان منبعی برای آشنایی با زبان و تفکر علمی، محدود به چیزی است که به‌عنوان یکی از روشهای معتبر علمی به‌نام «فراتحلیل» از سوی جامعه علمی مورد پذیرش قرار گرفته و بر این باور نوشته شده است که اصولاً درک فعالیت پژوهش علمی بدون شایستگی فنی بسیار دشوار است و شایستگی فنی نیز بدون درک ماهیت پژوهش علمی بی‌معنا خواهد بود. مقصود اصلی کتاب تشویق و ترغیب دانشجویان به

تفکر منطقی، اصولی، ساختاری و نشان دادن کیفیت هیجان‌برانگیز این روش علمی، و محتوای آن نیز با اعتقاد به این گفته‌گرین و هال^۱ (۱۹۸۴) که: «تحلیل داده‌ها وسیله‌ای برای کمک به تفکر است، نه جانشینی برای آن»، متدولوژی و مسائل فنی فراتحلیل و پایه‌های علمی آن را مورد توجه قرار می‌دهد.

با آنکه جامعه علمی ایران نیازمند به کارگیری روشهای گوناگون پژوهش علمی به‌ویژه رویکرد فراتحلیل است و ضرورت آن به‌علت رشد و گسترش دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری و لزوم تدوین رساله‌ها و پایان‌نامه‌های تحصیلی بیش از پیش احساس می‌شود، در این زمینه تلاشهای اندکی صورت گرفته است. معدود تلاشهایی هم که در این راستا صورت گرفته همه ناقص و در مرحله مقدماتی بوده است و به جرأت می‌توان گفت که در هیچ‌یک از آنها نشانه‌ای از روش علمی فراتحلیل دیده نمی‌شود، زیرا:

- بدون استثنا همه آنها فقط توصیفی از یک فرایند بازنگری مطالعات پیشین است، درحالی‌که فراتحلیل به‌منظور ترکیب نتایج مطالعات مستقل آزمایشی یا همبستگی که دارای پرسشهای پژوهشی یکسان درباره یک موضوع واحد باشد، انجام و به یک برآورد و نتیجه واحد منجر می‌شود.

- بیشتر آنها در حقیقت فقط تلخیصی از موضوعات پایان‌نامه‌هاست و هیچ‌یک از آنها تئوری‌مدار نیست، درحالی‌که هر فراتحلیل متکی به تئوری خاصی بوده، جهت خاصی را دنبال می‌کند و دارای این مفروضه اساسی است که هر مطالعه برآوردهای مختلفی از روابط زیربنایی موجود بین متغیرهای مستقل و وابسته در جامعه به دست می‌دهد. انجام پژوهشهای تئوری‌مدار از ضروریات اساسی و الزامات ارزشمند یک جامعه مترقی است.

فراتحلیل می‌تواند گزارشهای گوناگون و متنوع پژوهشی، نوشته‌های بلا تکلیف و بدون استفاده آرشیو کتابخانه‌ها، مراکز پژوهشی سازمانها و دانشگاهها را از سرگردانی نجات دهد. در این امر نیز تردید نیست که ترکیب نتایج و استفاده از پژوهشهای

انجام شده پیشین (به عنوان واحد تحلیل) برای به دست آوردن یک تصویر کلی و بدون ابهام از یک موضوع پژوهشی، به مراتب مفیدتر و مؤثرتر از تعریف طرحهای پژوهشی جدید در آن موضوع است.

اما در کشور ما از زمانی که زمینه انجام پژوهش در شاخه‌های مختلف علوم فراهم شده تا کنون نیاز به تهیه منابع و مطالب کافی در زمینه پژوهش علمی به ویژه در سطوح تخصصی کاملاً چشمگیر بوده است. تلاشهای معدودی هم که در این زمینه صورت گرفته، نتوانسته است پاسخگوی این نیاز اساسی باشد. ناآشنایی با متدولوژی و اصول روش علمی، طالبان کشف حقیقت را عملاً به ذهن‌گرایی محض و برکناری از دنیای واقعی کشانده و حتی بسیاری از دست‌اندرکاران پژوهش را به کلی از مسیر علمی منحرف ساخته است. یکی از دلایل قاطع بی‌توجهی نسبت به اصول و روش علمی پژوهش، کمبود کاملاً محسوس منابع معتبر و کتابهای تخصصی در این زمینه است که همین امر انگیزه اصلی و مشوق نگارنده این سطور در تهیه و تدوین مطالب این کتاب بوده است.

با آنکه بخش اعظم کتاب بر مطالب مفهومی و موارد فنی تمرکز دارد، همواره ضمن ارائه مطالب مجرد تلاش شده است نشان داده شود که پژوهش یک کار جذاب و جالب است و وقتی انسان در پژوهش غرق می‌شود، بخش بزرگی از اندیشه‌ها، انرژی، عواطف و احساسات خود را وقف فعالیتهای پژوهشی می‌کند. مؤلف کتاب تنها برای شخص خود چیز نمی‌نویسد. علاوه بر ارضای حس کنجکاوی، که شاید یکی از انگیزه‌های هر مؤلفی باشد، انگیزه اصلی و هدف والای او آن است که خوانندگان را به آنچه گردآوری کرده است آشنا سازد، حس کنجکاوی آنها را تقویت کند و در آنها نظم فکری، توانایی استدلال، واقع بینی و تسلط کافی به موضوع مورد علاقه به وجود آورد. هدف اصلی نویسنده این کتاب نیز تقویت نیروی آفرینندگی، بیدار ساختن قریحه ذاتی، شکوفا نمودن استعداد نهانی علاقه‌مندان به پژوهش علمی، پرورش میل به مطالعه و برانگیختن شور و شوق در آنهاست.

سیر تحولی فراتحلیل، چگونگی پیدایش، رشد و تحول و کاربرد آن در فصل

یکم کتاب ارائه و به ویژه به این مطلب اشاره شده است که این رویکرد زائیده یک بحران روش شناختی است. مزایا و مسائل و دشواریهای آن در فصلهای دوم و سوم، مورد بحث قرار گرفته و روشهای ترکیب آزمونها در فصل چهارم بیان گردیده است. اندازه‌های اثر و شاخصهای همبستگی اندازه اثر به عنوان عناصر کلیدی قلمرو فراتحلیل به گونه مفصل در فصلهای پنجم و ششم تشریح گردیده است. چگونگی اجرای فراتحلیل و گامهای اساسی آن به فصل هفتم و چگونگی ترکیب برآوردهای اندازه‌های اثر به فصل هشتم اختصاص یافته است. مدل‌های گوناگون فراتحلیل شامل مدل‌های اثرات ثابت و اثرات تصادفی در فصل نهم، به صورت مفصل تشریح شده و سرانجام، روشهای استنباط آماری در فراتحلیل در فصل دهم مورد بحث قرار گرفته است.

با آنکه موضوع کتاب اندازه گیری و سنجش و آمار نیست، محتوای آن با برخی مفاهیم اساسی آمار (مانند میانگین و واریانس) پیوند یافته است. هر چند چیرگی در محتوا و مطالب آن بدون زمینه آماری امکان پذیر است اما عدم آشنایی با اصطلاحات و مفاهیم آماری ممکن است یادگیری مطالب کتاب را به تأخیر اندازد. زیرا پژوهش علمی از آمار جدا شدنی نیست و اصولاً خواندن و فهمیدن مقاله‌ها و گزارشهای پژوهشی (و حتی انجام پژوهش علمی) بدون درک مفاهیم آماری و به گونه کلی تفکر کمی و آماری ممکن نیست. آشنایی با ماهیت و مقصود علم آمار و استنباط آماری و به طور کلی همه مطالبی که ممکن است در سه واحد درس مقدماتی آمار فراگرفته شود، پیش نیاز و زیربنای درک مطالبی است که در این کتاب آمده است.

در بیان اصطلاحات فنی از آوردن زبان محاوره‌ای پرهیز و حتی الامکان از اصطلاحات متداول در زبان فارسی که صاحب نظران در نوشته‌های خود به کار برده‌اند استفاده و کوشش شده است و واژه‌های قابل درک زبان فارسی بر واژه‌های بیگانه ترجیح داده شود. اما مؤلف گاه ناگزیر بوده است برخی از اصطلاحات خارجی (مانند مدل، تئوری) را به سبب آنکه جنبه جهانی و همگانی دارد و در اکثر زبانهای رسمی دنیا یکسان نوشته و تلفظ می‌شود، عیناً به کار برد و گاه نیز به ناچار برای تعدادی از واژه‌های فنی معادل فارسی (که ممکن است مورد قبول سایر مؤلفان نباشد) تهیه کند.

در نگارش مطالب نویسنده تلاش کرده است آنچه اندیشیده، خواننده، دیده و آنچه را شخصاً تجربه کرده یا دیگران تجربه کرده‌اند به رشته تحریر درآورد. البته رعایت سادگی از ضروریات هر نوشته است اما تا آن حد که کار به ارائه مطالب پیش پا افتاده نکشد. تردید نیست که آوردن تشبیهات زیبا، توصیف بدیع، استعاره لطیف و عبارتهای دلپذیر هر نوشته را پر بارتر و خواندن آن را شیرین تر و گیرا تر می‌کند. اما در این کتاب به سبب ماهیت علمی آن کوشش شده است از صنایع ادبی تشبیه و کنایه و استعاره استفاده نشود. هر مطلب بدون مقدمه چینی و قلم فرسایی بدون پوشیده گویی و کلی‌گویی بیان شده و تلاش نویسنده همواره این بوده است که مطالب به صورت صریح، روشن و گویا نوشته شود و از عنوان و موضوع اصلی کتاب دور نیفتد.

هرچند محتوای کتاب را مجموعه کاملی شامل همه مطالب درسی معادل ۳ واحد درس فراتحلیل در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری تشکیل می‌دهد اما مطالب آن به گونه‌ای تهیه شده است که بتواند علاوه بر رساله‌ها و پایان‌نامه‌های تحصیلی، در پژوهشهای عملی نیز مفید افتد.

در اینجا دوباره لازم می‌دانم از همسرم، خانم لقا هومن که تحمل و شکیبایی وی همواره بزرگ‌ترین پشتوانه زندگی و پیشرفتهای علمی من بوده و در تطبیق مطالب این کتاب با نسخه اصلی نیز مرا یاری داده است، صمیمانه تشکر نمایم.

دکتر حیدرعلی هومن